Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди
Харківське історико-філологічне товариство

Випуск присвячений пам'яті
харківських мовознавців
професора Лідії Андріївни Лисиченко
професора Ольги Георгіївни Муромцевої

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 10/2023

Харків
2023

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №3281 від 18.09.2008.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків) (головний редактор)
Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (заступник головного редактора) (Харків)
Богданова І. І., канд. філол. наук, доц. (Харків)
Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
Єрмоленко С. Я., д-р філол. наук, проф. (Київ)
Кравець Л. В., д-р філол. наук, проф. (Берегове)
Лисиченко Т. Ю., канд. філол. наук (Харків)
Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф. (Харків)
Нестеренко Н. П., канд. філол. наук, доц. (Харків)
Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
Сюта Г. М., д-р філол. наук, пров. наук. співроб. (Київ)
Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків) (заступник головного редактора)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Шевченко Л. І., чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук, професор; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
Вакуленко С. В., канд. філол. наук, доцент; голова Харківського історико-філологічного товариства.

Ухвалили до друку:

Редакційна Рада Харківського історико-філологічного товариства
(*протокол № 1 від 27 лютого 2023 року*)

вчена рада українського мовно-літературного факультету імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(*протокол № 6 від 1 березня 2023 року*)

У 41 **Український світ у наукових парадигмах:** Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Вип. 10. — Харків: ХНПУ; ХІФТ, 2023.— 212 с.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ISBN 978-966-1630-61-0

© Автори матеріалів, 2023
© Макет Т. Лисиченко, 2023
© Обкладинка У. Мельникова, 2023

Тетяна Гуцуляк
доктор філологічних наук, доцент,
доцент кафедри сучасної української мови
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
t.gutsuliak@gmail.com

ОБРАЗНІ ДЕРИВАТИ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ДІЄСЛІВНОЇ СИНОНІМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Явище мовної синонімії як результат мисленнєво-пізнавальної діяльності носіїв мови найвиразніше закріплюється в її лексичній та словотвірній підсистемах. В основі зафіксованої близькості значень двох чи більше слів, що її виявляє й усвідомлює мовець, лежать асоціативні зв'язки, сформовані на базі його мисленнєвих стимулів, інтенцій, які реалізуються в процесі пізнання й називання (часто характеризування) певного елемента дійсності.

У добиранні синонімічних лексичних одиниць носій мови має на меті відобразити різне бачення елементів дійсності, через яке проступають наміри конкретизувати, індивідуалізувати, унаочнити мисленнєвий образ об'єктів пізнання, показати можливості їх багатопланового сприйняття й відтворити в синонімічній назві таку ознаку чи властивість денотата, які є актуальними для певної ситуації або ж мають важливе значення для конкретного носія мови.

Отож, як зазначає Л. А. Лисиченко, «синоніми виникають, насамперед, з необхідності фіксувати в слові нові особливості явища, уявлення чи поняття. З другого боку, синонімічні слова можуть характеризувати не саме явище, а своєрідність бачення, оцінки його, ставлення до нього». Поява слова-синоніма відображає закріплення в значенні ще однієї лексичної одиниці «нового знання» про вже відоме явище [Лисиченко 2008, с. 190].

Усі названі чинники, що розкривають причини появи синонімів, безпосередньо корелюють з функціями кожної синонімічної одиниці в мовленні — уточнювати зміст певного поняття; підсилювати його семантичну або емоційно-експресивну характеристику; стилістично вправно й адекватно позначати певне поняття відповідно до функціонально-стильових та емоційно-оцінних потреб мовлення; замінювати певні лексичні одиниці в контекстах «з метою уникнути зайвих повторень і одноманітності в мові» [Докладніше див.: Лисиченко 2011, с. 267; Тараненко 2000, с. 945–946].

Важлива роль синонімів у мовленнєвій діяльності носіїв мови дає підстави дослідникам розглядати синоніміку як основу своєрідности, багатства, й виразности словникового складу, а процеси синонімізації як такі, що постійно відбуваються в мові й відображають динамічні відношення між синонімами [Тараненко 2000, с. 952].

До найважливіших джерел розвитку й збагачення синонімічних одиниць української мови належать деривaційні процеси, зокрема такі, що відображають специфіку українського словотворення. У пропонованій розвідці маємо на

меті розкрити особливості поповнення дієслівних груп синонімів похідними одиницями, утвореними на базі образних мотиваційних відношень. Мотиваційні зв'язки такого типу ґрунтуються на пізнавальній здатності мовців за допомогою мисленнєвих механізмів аналогії, подібності чи суміжності встановлювати асоціативні зв'язки між елементами дійсності й відповідно між понятєвими сферами, до яких вони належать.

У цьому аспекті зосереджуємо увагу на відсубстантивних дериватах, що розширюють дієслівні синонімічні групи своєрідними лексичними одиницями, морфологічна й семантична структура яких відображає національну специфіку світосприйняття мовців. У результаті образної деривації утворюються різнокореневі слова-синоніми, що позначають однаковий денотат, утім відображають специфічне образне уявлення про нього, підкріплене емоційно-експресивним сприйняттям.

У матеріалах фундаментальних словників синонімів української мови, що послужили джерельною базою дослідження, простежуємо позитивну тенденцію стосовно включення образних дериватів до лексикографічних статей слів різних частин мови (дієслів, прикметників, іменників та прислівників). Наприклад, в академічному двотомовому «Словнику синонімів української мови» (далі — ССУМ) (Київ, 1999 – 2000), що містить 9200 гнізд, за нашими попередніми підрахунками, похідні відсубстантивні утворення з образним компонентом змісту входять до складу майже 2,5% синонімічних груп [Докладніше див.: Гуцуляк 2019]. Наприклад: ***обвислий*** (про шкіру — яка втратила пружність і звисає донизу), *драглистий, драглий* [ССУМ, II, с. 5]; ***лютувати*** (бути в стані крайнього роздратування, гніву; дуже сердитися), *звіріти, сатаніти* розм., *решетитися* розм., *біситися* [ССУМ, I, с. 795]; ***настовбурчуватися*** (про волосся, шерсть, щетину, пір'я — підніматися, ставати сторч), *наїжачуватися, наїжуватися* (про коротке або колюче волосся, шерсть і т. ін.); *їжитися, їжачитися* рідше, *щетинитися* розм. [ССУМ, I, с. 938].

У «Практичному словнику синонімів української мови» [Караванський 2008] (перше видання 1993 р.) С. Й. Караванський запровадив спеціальний маркер «о. — образно», яким позначає різні типи образних одиниць, зокрема й образні деривати (порівняймо: ***засмучений*** — о. охмарений [Караванський 2008, с. 121]; ***лицемірити*** — о. крутити хвостом [Караванський 2008, с. 183]; ***обмежений*** — п-к о. прокрустовий [Караванський 2008, с. 251]). Доопрацьовуючи матеріали свого словника (у наш час маємо п'ять видань), С. Й. Караванський у кожній наступній публікації вводить до лексикографічних статей слів різних частин мови чималу кількість синонімічних відповідників, виражених відсубстантивними образними дериватами. Наприклад, у третьому виданні словника (Львів, 2008) виокремлено заголовне слово — образне дієслово ***амуритися*** (← *Амур* 'бог кохання; любовні пригоди') з групою синонімічних відповідників: *фліртувати, крутити любов, пускатися в зальоти* [Караванський 2008, с. 5); доповнено групи дієслівних синонімів: до ***багріти,*** *паленіти* додано лексему ***буряковіти*** [Караванський 2008, с. 9]; до ***верховодити,*** *ватажкувати* — ***отаманувати,*** (*переносно*) ***козакувати*** [Караванський 2008, с. 27]; образні дієслова

школити, вишколювати включено відповідно до синонімічних груп дієслів ***готувати*** *(кадри) навчати*, тренувати [Караванський 2008, с. 64]; ***дресирувати*** *(людей) тренувати* [Караванський 2008, с. 87]; синонімічну групу ***задурювати, задурити,*** *плутати, збивати з пантелику* С. Й. Караванський розширює відповідниками з образним компонентом змісту — ***затуманити, замакітрит***и [Караванський 2008, с. 109].

Важливо зазначити, що матеріали словників синонімів у багатьох випадках не містять того обширу образних дієслівних дериватів, що здавна закріпилися в українській мові й засвідчені в інших лексикографічних працях, зокрема в «Словарі…» за ред. Б. Д. Грінченка, в етимологічному словнику, у перекладних, діалектних лексиконах та ін.

Наприклад, багатоаспектність асоціативно-образного сприйняття процесуальної ознаки ‘лестощами, догідливістю добиватися доброго ставлення до себе, вигоди, користі’ [СУМ, VI, с. 211], що її позначає дієслово ***підлабузнюватися,*** можуть відтворювати такі відсубстантивні дієслова: ***лисичити, налисичити, підлисикуватися, марципанитися, хлібити, підхліблять, шилитися*** (*під кого*). Наведені образні деривати не ввійшли до академічного словника синонімів, утім є важливим складником українського лексикону, оскільки вони дають змогу увиразнити мовлення, унаочнити певну ситуацію через типові для свідомості носіїв мови асоціативні зв’язки з об’єктами зі сфер матеріальної культури та світу природи.

Отже, запропонований підхід спонукає до більш ґрунтовного аналізу джерел лексичної синонімії та впровадження в лексикографічну практику тенденції розширювати синонімічні групи своєрідними синонімічними відповідниками, зокрема й образно мотивованими похідними одиницями.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гуцуляк Т. Є.* Образні деривати як джерело розвитку й збагачення прислівникової синоніміки української мови. *Dialogul slaviştilor la începutul secolului al XXI-lea.* Anul VII, nr. 1/2019 / Editori: Katalin Balázs, Ioan Herbil. Cluj-Napoca: Casa Cărţii de Ştiinţă, 2019. S. 70–83.
2. *Караванський С.* Практичний словник синонімів української мови / 3 вид. Львів, 2008. 512 с.
3. *Лисиченко Л. А.* Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 272 с.
4. *Лисиченко Л. А.* Структура синонімічного ряду в «Енеїді» І. П. Котляревського. Ці невичерпні глибини мови : [монографія]. Харків, 2011. С. 261–75.
5. *ССУМ:* Словник синонімів української мови. В 2 т. / А. А. Бурячок,Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук. Київ : Наукова думка, 1999–2000.
6. *СУМ:* Словник української мови. В 11 т. Київ, 1970–1980.
7. *Тараненко О. О.* Синоніми української мови. *Словник синонімів української мови: у 2 т.* / уклад. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук. Київ : Наукова думка, 1999–2000. Т. 2. С. 945–954.

Оксана Дільна
СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ ЗАЙМЕННИКОВИХ ДЕМІНУТИВІВ
У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО 54

Наталія Варич
МОВНО-ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ
КОНКУРЕНТНОСПРОМОЖНОСТІ ДЕРЖАВИ:
ІДЕЇ, ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПЕРСПЕКТИВИ
В НАУКОВОМУ СВІЧАДІ ОЛЬГИ МУРОМЦЕВОЇ 59

МАТЕРІАЛИ XX МІЖНАРОДНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ З АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ, ПРИСВЯЧЕНОЇ ПАМ'ЯТІ Й З НАГОДИ 95-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДОКТОРА ФІЛОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Л. А. ЛИСИЧЕНКО 63

Флорій Бацевич
МОДУСНО-МОДАЛЬНІ АСПЕКТИ
ДИНАМІКИ ДИСКУРСУ НАРАТИВНОЇ ІСТОРІЇ 64

Віта Бондаренко
ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ГУСТАТИВНИХ ВРАЖЕНЬ
У ВІДЕООГЛЯДАХ АНГЛІЙСЬКОМОВНИХ YOUTUBE БЛОГЕРІВ 68

Яна Василенко
ПОНЯТТЯ *БАТЬКІВЩИНА*, *ПАТРІОТИЗМ*
У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ: СЕМАНТИЧНІ КОНОТАЦІЇ 72

Леся Гапон
ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ
В ЛІНГВІСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Л. А. ЛИСИЧЕНКО 77

Ольга Гнатишева
АКСІОЛОГІЙНІ ЗАСОБИ ОПИСУ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ
ЛІРИЧНОГО ГЕРОЯ —УЧАСНИКА БОЙОВИХ ДІЙ
(НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ В'ЯЧЕСЛАВА ДАНИЛЮКА) 79

Жанна Гончарова
МОРФОЛОГІЧНА АТРАКЦІЯ В ІДІОСТИЛЯХ
МАРЛЕНИ РАХЛІНОЇ ТА БОРИСА ЧИЧИБАБІНА 83

Костянтин Голобородько
ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЇ
В ПРАЦЯХ Л.А. ЛИСИЧЕНКО Й УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ
(ЗАГАЛЬНИЙ КОМЕНТАР) 86

Тетяна Гуцуляк
ОБРАЗНІ ДЕРИВАТИ ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ
ДІЄСЛІВНОЇ СИНОНІМІКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 89

Інна Давидченко
ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПРАЦЯХ
ЛІДІЇ ЛИСИЧЕНКО ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ 92

Юлія Даниленко
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ З КОМПОНЕНТОМ *ВЕСЬ*
І КОМПОНЕНТАМИ-СОМАТИЗМАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 95

Катерина Дюкар
У «НЕВИЧЕРПНИХ ГЛИБИНАХ МОВИ»:
ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД МОВО- І СЛОВОТВОРЧІСТЮ
ОКСАНИ ПАХЛЬОВСЬКОЇ 98

Анатолій Загнітко
ТЕОРІЯ ТРАНСПОЗИЦІЇ: МІЖКАТЕГОРІЙНІ
ТА ВНУТРІШНЬОКАТЕГОРІЙНІ ІНДИКАТОРИ 102

Віра Калініченко
ТЕОРІЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ Л. А. ЛИСИЧЕНКО
У ФОКУСІ *ЛІНГВІСТИКИ БРЕХНІ* 106

Олена Карпенко, Емре Кирли
КОЛОРАТИВ ‘KIZIL’ (‘ЧЕРВОНИЙ’)
У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ТУРКІВ 108

Оксана Ковтун
ІДЕЇ Л. А. ЛИСИЧЕНКО
У СВІТЛІ ТЕОРІЇ ЛІНГВОАКСІОЛОГІЇ 112

Жанна Колоїз
КВАНТИТАТИВНІ ФРАГМЕНТИ
ПАРЕМІЙНОЇ КАРТИНИ СВІТУ 115

Тетяна Космеда
Л. А. ЛИСИЧЕНКО — БЛИСКУЧИЙ МЕМУАРИСТ 119

Юрій Кохан
ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ НАРАТИВІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДЛЯ ДІТЕЙ
(НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ВСЕВОЛОДА НЕСТАЙКА
«ТОРЕАДОРИ З ВАСЮКІВКИ») 122

Лариса Кравець
ПРОБЛЕМА МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
В ПРАЦЯХ Л. ЛИСИЧЕНКО 125

Ігор Каминін
РОЗВИТОК ТИПОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ
ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 129

Алла Лучик
КОНЦЕПЦІЯ ПОБУДОВИ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
В ПРАЦЯХ Л. А. ЛИСИЧЕНКО ЯК НАУКОВЕ ПІДҐРУНТЯ
ДЛЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ЛІНГВОКОГНІТИВНИХ СТУДІЙ 132